

**ANADOLU VE BALKAN TÜRKLERİNİN HALK ANLATMALARINDA
MİTOLOJİK BİR KUŞ : ZÜMRÜDÜ ANKA**

**A MYTHOLOGICAL BIRD IN THE FOLK NARRATIONS OF THE TURKS
IN ANATOLIA AND BALKANIAN, NAMELY ZÜMRÜDÜ ANKA**

Doç. Dr. Alı DUYMAZ*

Öz

Bütün milletlerin mitolojisinde olağanüstü ve büyük bir kuş dikkati çeker. Yunanlılarda Phoneix, Hintlilerde Garuda, Araplarda Anka, İranlılarda Simurg bu kuşlardan ilk hatıra gelenlerdir. Türk mitolojisinde de tuğrul, karakuş, kartal gibi isimlerle: anılan ve diğer milletlerinkilerle kısmen benzerlik, kısmen de farklılık gösteren bir kuş vardır. Bu kuş etrafında cereyan eden olayların tarihî seyri içinde bugünkü halk anlatmalarına nasıl geldiğini, özelliklerini, masallardaki yennî bu yazımıza konu edindik.

İncelemede Anadolu ve Balkan halk anlatmalarını esas almaya, diğer ülkeleri de yen geldikçe mukayeseye dahil ermeye çalıştık. Zümrüdü Anka kuşunun mitolojideki şeklinden başlayarak masallarımıza nasıl aksettiğini, yayımlanmış metinleri takip ederek göstermek istedik.

Abstract

In the mythologies of all nations an extraordinary and a huge bird exist. Phoneix in Greek, Garuda in Indian, Anka in Arap, Simurg in Persian mythology are the first ones to come to mind. In Turkish mythology there is a bird with such names tuğrul, karakuş, kartal partly similar to and partly different from the ones in the other nations. We aimed to explain the characteristics of this bird, its place in tales and how the vents concerned with this bird turned into folk narrations.

In our research we tried to examine the Anatolian and Balkanian folk narrations and tried to compare with the other nations folk narrations when necessary. We wanted to point out how Zümrüdü Anka bird transferred to the tales from mythology using published texts.

Yapıları, kaynakları ve motifleriyle çeşitli incelemelere konu olan halk anlatmaları ile mitoloji arasında varlığı ileri sürülen ilgi geçen yüzyıldan bu yana tartışılmaktadır. Grimm Kardeşler, Max Lüthi, Arnold Van Gennep, Vesselski gibi

* Balkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

pek çok araştırmacı; özellikle masallar ile mitoloji arasında motif ilişkisi bulunduğunu iddia etmişlerdir. Konuyla ilgili bir görüş ise "motiflerin içinde buldukları masallardan daha eski olduğu" şeklindedir. (Lüthi; 9,17). Tamamıyla katılmasak bile önemli bir gerçek payının bulunduğuna şüphe edemeyeceğimiz bu görüşler çerçevesinde halk anlatmalarına mitolojiden geçtiğine inandığımız "Zümrüdü Anka" kuşunun Anadolu ve Balkan Türkleri arasında yaşayan halk anlatmalarındaki şeklini ve mahiyetini bu yazımızda incelemeye çalışacağız.

Öncelikle elimizdeki malzemeden bahsetmek istiyoruz. "Olağanüstü kuş" motifinin en belirgin şekilde yer aldığı metinler, EB'da 38 anlatması incelenen 72 nolu masal tipidir. Bu masallardan yayımlanmış olanlara yeni yayımlanan bazı varyantları da ekleyerek Anadolu varyantlarını tespit etmiş olduk. (AJangu, Arseven, Buluz, Caferoğlu, Caferoğlu 2, Demiray, Güney, Kunos 1, Kunos 2, Tunara, Walker-Uysal 1, Walker-Uysal 2). Kıbrıs'tan derlenmiş bir metni de incelemeye dahil ettik (Sakaoğlu 1). Ayrıca "olağanüstü kuş" motifinin yer aldığı diğer masal tiplerini de (EB 36, 136, 140, 206, 226, 239) göz önünde bulundurduk. Balkan ülkelerinde yaşayan Türk toplulukları arasında derlenen metinleri de mukayeseye esas aldık (Piličkova, Hafız 1, Hafız 2, Sağlam, Boev-Memova). Ayrıca Anadolu'da masal ve halk hikâyesi olarak anlatılan Hâtem-i Tây hikâyesinde de "olağanüstü kuş" motifinin yer aldığını gördük (Sakaoğlu 2; Walker-Uysal 2, 94-138).

Bütün bu varyantların incelenmesi sonunda "olağanüstü kuş"un şu özellikleri belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Bu özelliklerin varyantlara göre dağılımı ve mitolojik kaynaklarıyla mukayeseli şekli şöyledir:

a) "Olağanüstü kuş"un adı, varyantların genelinde (Alangu, Kunos 1, Kunos 2, Güney, Demiray / Sivas, Caferoğlu 2 / Kayseri, Tunara / İstanbul, Sakaoğlu 1 / Kıbrıs, Sağlam / Batı Trakya) Zümrüdü Anka, Zümrüt Anka, Zümrüt Halka gibi benzer şekildedir. Buluz (Sivas) ve Boratav (İmren-Ceyhan / Adana) varyantlarında kartal; Güney varyantında ise ikinci bir adıyla "Devlet Kuşu" olarak dikkati çeken kuş adı, Bulgaristan (Hafız 2) varyantında ise "Boba Kuş" şeklindedir. Diğer varyantlarda kuşa ait özel bir ad yer almamaktadır.

Bu kuşun adı mitolojilere göre ise daha farklıdır. Yunan mitolojisinde Phonix, İran'da Srmurg, Araplarda Anka, Hint'te Garuda gibi. Türk mitolojisinde ise bu gibi kuşların genel olarak Alp Kara Kuş (kartal) ve tuğrul adlarını aldığı görülmektedir (**İnan, Ögel**). Bu noktada Anadolu'dan derlenen iki varyant ile Türk mitolojisi isim konusunda uyuşmaktadır. Zümrüdü Anka adının ise Araplardaki Anka adına, kuşa renginden dolayı izafe edilen Zümrüt adının eklenmesiyle oluştuğu dikkati çekmektedir.

b) Olağanüstü kuşla ilgili önemli bir husus, bulunduğu yer ve bu yerm özellikleridir. Varyantların genelinde kahramanın uyuyakaldığı büyük bir ağacın üzerinde kuşun yuvası ve yavruları vardır. Bu ağacın bazı varyantlarda bir su kenarında bulunduğu da dikkati çeker (**Sakaoğlu 1**, 100-112). Hemen bütün masalarda bir yılan veya ejderha, ağacın üzerindeki yavruları her yıl gelip yemektir. Bu defa yavruların sesini duyan kahraman, yılanı öldürüp yavruları kurtararak kuşun dostluğunu kazanır. Böylece kuş ona yardımcı olmaya karar verir. Sivas (**Buluz**) varyantında ise kahraman, kimsenin iyileştiremediği yaralı kartalı iyileştirdiği için yardıma hak kazanır.

Bu masalarda gördüğümüz özelliklerin mitolojilerde de benzerlerine rastlamaklıyız. İviesiâ Sümer mitolojisinde Fırat nehn kenarında büyüyüp daha sonra kutsal bahçeye ekilen huluppu (bir çeşit söğüt) ağacının dibinde bir yılan, üzerinde ise İmdigud (Anzu) kuşunun yuvası bulunmaktadı (**Kramer**, 169). Avesta'ya göre Simurg da Vaorukaşa denizinin ortasındaki ağaç üzerinde yaşamaktaymış (**Ögel**, 108). Ancak bu benzerlik en çok Türk mitolojisinde ortaya çıkmaktadır. Türk mitolojisine göre yer alfanda dokuz dalı büyük hayat ağacı vardır ve bu ağacın altında bekçi yılan, üzerinde ise Alp Kara Kuş bulunmaktadır (**Ögel**, 111-112,541).

c) Kuşun fizikî özellikleriyle ilgili bazı bilgilere de masalarda rastlamaktayız. Bunlardan en önemlisi kanatlarıyla ilgili olan hususlardır. Varyantların pek çoğunda kuş, uyumakta olan kahramana kanatlarıyla gölge yapmaktadır. Olumlu manadaki bu özelliğin yanı sıra bir masalda ise Anka, kanatlarını yayıp güneş ışığına engel olarak bir ülkeyi karanlıkta bırakabilmektedir (**Walker-Uysal 2**, 138-154). Diğer bir varyantta ise her bir kanadıyla bir fili

kaldılabildiği belirtilmektedir (Güney). Kuşun bu kanat özelliği onun büyüklüğü hakkında bir fikir vermek içindir. Bu bilgilerin paralelini İran'ın Simurg'unda bulabiliyoruz. Simurg, yeryüzüne yaklaşma yağmur bulutu gelmiş gibi hava kararumuş. İki yavrusu ise kanatlarını açtıklarında büyük bir gölge meydana getirirlermiş (Buchner, 653). Buna karşılık Binbir Gece Masalları'nda geçen El-Simurg'un ise kanatsız ve çok iri bir varlık olduğu anlatılmaktadır (BGM 15, 7-74).

Kuşun büyüklüğüyle ilgili bir diğer husus ise kuşun yapacağı yolculukta gerekli yiyeceklerin ölçüsüdür. Bir iki varyant dışında bütün varyantlarda 40 tulum et, 40 tulum su şeklinde belirtilen bu yiyecek de kuşun büyüklüğünü düşündürmektedir. "Gak" deyince et, "guk" deyince su verilen kuşa yine de yiyeceği yetmez, yolun sonlarına doğru kahraman bacağmdan kestiği bir parça eti kuşa vererek durumu idare eder. **Motif Index**'te de B322.1. "Kahraman Yardımcı Hayvana Kendi Etini Yiyecek Olarak Verir" şeklinde yer alan bu motif, hemen bütün varyantlarda ortaktır. Anadolu ve Balkan masallarında 40 formulistik sayısı ile ifade edilen yiyecek-içecek miktarı; Binbir Gece Masallarında ise yedi yaban eşeği kavurması, yedi tulum kaynak suyu şeklinde ortaya çıkmaktadır (BGM 15).

ç) Gerek masalarda, gerekse mitolojik kaynaklarda görülen bir diğer motif ise yılan-kuş mücadelesidir. Masallarımızın genelinde gördüğümüz, her yıl doğan kuş yavrularını bir yılanın sürekli olarak yemesi bunun göstergesidir. Bu mücadele motifi; Hint ve Sümer mitolojilerinde olduğu gibi Türk mitolojisinde de görülmektedir. Sümer mitolojisinde yılan ile Anzu (İmdıgud) kuşu arasında açık bir mücadele sezilmiyor, ancak kahraman Gılgamış'ın da yılanı öldürdüğü belirtiliyor (Kramer, 169). Hint mitolojisinde de Garuda yılanların amansız düşmanıdır ve yılan zehirine karşı sihirli bir güce sahiptir (FW, 441-42).

d) Gerek mitolojide, gerekse pek çok varyantta "olağanüstü kuş"un en önemli özelliği kahramanın binek aracı ya da taşıtı olmasıdır. Kuş, hemen bütün varyantlarda kahramanı yer altmdan (ya da yerin yedi kat dibinden, kara dünyadan veya karanlıklar dünyasından) yeryüzüne (ya da ak dünyaya, ışık dünyasına) çıkarıcı özelliğiyle ön plana çıkmaktadır. **Motif Index**'te de F101.3. "Kartal Üzerinde Alt Dünyadan Dönüş" sekimde gördüğümüz bu özellik masallarımıza en

akrn şekilde Hint mitolojisinde görülmektedir. Hint mitolojisine göre Garuda, Tanrı Vishnu'nun taşıdır ve bu özelliğinden dolayı Vishnu onu ölümsüz ve seçkin hâle getirir (FW, 441-442). Benzer bir olayı da Binbir Gece Masalları'nda görmekteyiz. Şehzade Elmas, Kaf Dağı'nı ortasındaki Vâkâk şehrine gidebilmek için El-Sımurğ'un üzerinde yedi okyanusu aşar (**BGM 15, 7-74**).

Kuşun benzer özellikler taşıdığı bazı anlatmalar daha vardır. Meselâ İstanbul (**Timara**) varyantında kuş, kahramanı âb-ı hayata bulmaya götürmektedir. İskenderun (**Walker-Uysal 2, 174-180**) varyantında kahramanı aradığı Sultan Fedlifa'nın ülkesine götüren bir taşıt gibidir. Hâtem-ı Tây hikâyesinde ise kahraman, sihirli bir kuşun ayaklarına tutunarak değişik seyahatler yapar (**Sakaoğlu 2; Walker-Uysal 2, 94-138**). EB'deki 36 nolu masalın Ankara varyantında ise prenses, penceresinden bakarken Anka tarafından kapılır. : .

e) Masalların bazı varyantlarında (**Kunos 1, Kunos 2, Tünara, Walker-Uysal 2, 174-180**) olağanüstü kuş, yanından ayrılan kahramana tüylerinden, vererek tehlike veya ihtiyaç anında bunları yakmasını ya da birbirine sürtmesini tavsiye eder. Bu şekilde yardıma geleceğini belirtir. Bu motifin kaynağı İran mitolojisinde ortaya çıkmaktadır. Şehnâme'ye göre Simurg tarafından bulunan Zâl, ayrılacağı sırada kuş ona sivrî tüylerinden vererek daralınca yakmasını söyler. Böylece Simurg defalarca Zâl'a yardımcı olur (**Buchner, 653**). Bu motifi Binbir Gece Masalları'nda da görmekteyiz. El-sirnurg, Şehzade Elmas'a bir tutam rüyvererek sıkıştığında bunlardan birini yakmasını tavsiye eder (**BGM 15, 7-74**).

Bütün bu özellikleri yanı sıra pek çok özelliği daha anlatılan "olağanüstü kuş", gerek Anadolu, gerekse Balkan varyantlarında ortak ve benzer bir mahiyet göstermektedir. Ayrıca kuşun mitolojik mahiyeti ve kaynakları da ortadadır. Ancak Kazak, Kırgız ve Tatarlarda çeşitli varyantları derlenen ve XIV. yüzyılda teşekkül ettiği tahmin edilen Er Töstük Masalı'nı da gözden uzak tutmamalıyız. Manas Destanı'nın bir epizodu olarak ortaya çıkan bu masal, Anadolu ve Balkan Türkleri arasında "Zümrüdü Anka" adıyla bilinen EB 72 nolu masalla tamamen aynıdır (Bkz. **Ögel, 111-112, 541; İnan**).

Çeşitli adlarla ve özellikleriyle anılan bu "olağanüstü kuş" ve içinde yer aldığı masallar; öncelikle Hint ve İran mitolojisi ile Türk mitolojisinin karşılıklı

etkileşimi ile teşekkül etmiş, daha sonra Arap kaynaklarının da tesiri girmiştir. Ancak Er Töstük Masalı'm da düşünürsek bugün zevkle okuduğumuz masallar önce Orta Asya'da teşekkül etmiş ve oradan Anadolu'ya, daha sonra da Balkanlara yayılmıştır.

KAYNAKÇA

- Alangu** Tahir Alangu; **Billur Köşk Masalları**, İstanbul 1990, 118-157.
- Arseven** Veysel Arseven; *Kırşehir'den Derlenen Halk Masalları: 7 Sihirli Taslar*, TFA, 180, Temmuz 1964, 3470.
- A T Antti Aarne-Stith Thompson; **The Types of the Folktale**, Helsinki 1964.
- BGM 15 Binbir Gece Masalları**, c. 15 (Çev. Alim Şerif Onaran), İstanbul 1993, 7-74.
- Boev-Memova**, Emil Boev-Hayriye Memova; **Rodop Türk Halk Masalları**, Sofya 1963, 112-119.
- Boratav**, Pertev Naili Boratav; **Az Gittik Uz Gittik**, Ankara 1969, 117-125.
- Buchner**, V. F. Buchner; *Simurg*, **İslam Ansiklopedisi**, c. 10, İstanbul 1988, 653-654.
- Buluz**, Hüseyin Buluz; *Masal: Padişahın Üç Oğlu*, **Sivas Folkloru**, 2, Mart 1973, 20-21--3, Nisan 1973, 20.
- Caferoğlu 1, Ahmet Caferoğlu; **Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar**, İstanbul 1945, 127-130.
- Caferoğlu 2**, Ahmet Caferoğlu; **Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler**, İstanbul 1948, 45-50.
- Demiray**, Günay Demiray; *Gemerek Yeniçubuk'tan Bir Masal: Padişahın Küçük Oğlu*, **Türk Folkloru**, 91, Nisan 1991, 20-23.
- E B, Wolfram Eberhard - P. N. Boratav; **Typen Türkscher Volksmarchen**, Wiesbaden 1953.
- F W, Funk-Wagnalls; **Standard Dictionary of Folklore Mythology and Legend**, New York 1972.
- Güney, Eflatun Cem Güney, **Masallar**, Ankara 1990, 244-290.
- Hafız 1, Nîmetullah Hafız; **Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri**, 1984, 222-

224.

Hafız 2, N. H.; Bulgaristan Türk Halk Edebiyatı Metinleri II, Ankara 1990, 168-176.

HBH , *Süterrien*, ~KSR, 3(28), 15 Eylül 1933, 105-108.

İnan, Abdulkadir İnan; *Türk Folklorunda Simurg ve Garuda*, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, 350-352.

Kramer, S. N. Kramer; **Tarih Sümer'de Başlar**, Çev. Muazzez İlmiye Çığ, Ankara 1990.

Kunos 1, Ignacz Kunos; **Oszman-Török Nephöltesi Gyüjtemeny I. Kötet: Oszman Török Nephsemek**, Budapest 1887, 29-35.

Kunos 2, **Oszman-Török Nephöltesi Gyüjtemeny Masodik Kötet Vol. II. Oszman-Török Nephsemek es Nephdalok**, Budapest 1889, 71-79.

Lüthi , Max Lüthi, *Masal Araştırmaları Tarihi Üzerine*, (Çev. Cem Eyiergıa), **Folkloru Doğru**, 30, Temmuz-Ağustos 1973, 9-20.

Motif Index, Stith Thompson; **Motif Index of Folk Literature**, 6 c, Blomington 1955-1958.

Ögel, Bahaeddin Ögel; **Türk Mitolojisi**, Ankara 1989.

Piličkova, Sevim Piličkova; **Narodni Prikazni na Iseieniçite od Republika Makedoniya vo Republika Turçiya**, Skopye 1992, 79-83.

Sağlam, Feyyaz Sağlam; **Batı Trakya Türkleri Çocuk Edebiyatı**, İstanbul 1990, 164.

Sakaoğlu 1, Sam Sakaoğlu; **Kıbrıs Türk Masalları**, Ankara 1983, 100-112.

Sakaoğlu 2, S. S.; *Hâtem-i Tâi Hikâyesi*, **Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1992**, Ankara 1992, 141-163.

Tunara, Girizan Tunara; *Bir İstanbul Masalı: Heyamola*, TFA, 149, Aralık 1961, 2595-98 - 150, Ocak 1962, 2625-26.

Walker-Uysal 1 , Warren S. Walker - Ahmet E. Uysal; **Tales Alive in Turkey**, Cambridge-Masachusetts 1968.

Walker-Uysal 2 , W. S. W. - A. E. U.; **More Tales Alive in Turkey**, Lubbock-Texas 1992.